

Фортеця св. Єлисавети (історичний та археологічний нарис досліджень)

Більша частина сучасної Південної України - землі Війська запорозького, увійшла до складу Росії в 1688 р. за "вічним миром" із Польщею. Заселення й господарське освоєння їх північних кордонів в відбувається вихідцями з прилеглих українських територій з початку XVIII ст., а дещо активізується в 30-х рр., але до 70-х рр. воно залишалось незначним. До середини XVIII ст. на території сучасної Кіровоградської області було лише кілька десятків козацьких зимівників.

Мало вплинули на нього й спроби царського уряду використати іноземних колоністів з Балкан і Центральної Європи. Для залюднення півдня України на першому етапі царським урядом було введено військово-адміністративне управління краєм, створено систему військово-землеробських поселень. Зокрема, з лівобережної Гетьманщини вздовж північного кордону земель Війська Запорозького на правобережжі від Дніпра до Синюхи було створено поселення Миргородського козацького полку.

В 1751 р. на правобережжі Дніпра, на площі близько 1,4 млн. десятин створюється військово-адміністративна одиниця під назвою Нова Сербія, у межах якої селились вихідці з Балкан: серби, чорногорці, валахи та ін. В 1761 р. їх нараховувалось понад 7,5 тис. чол. Було сформовано два військово-поселенські полки для захисту кордонів. Аналогічну структуру мала й створена в 1753 р. у Бахмутській провінції Слов'яносербія, яку населяли українці, росіяни, серби, молдовани.

Насправді основною причиною формування військових поселень були реалії тих часів – постійна

загроза татарських наїздів, що буквально спустошували південні регіони імперії (у тому числі Гетьманську та Слобідську Україну) породжували дещо хаотичні намагання уряду забезпечити надійну охорону своїх південних кордонів. До цих спроб належали: будівництво Української лінії фортець (1731 р.); повернення запорозьких козаків “під протекцію” Росії (Нова Січ 1734 р.); заснування Нової Сербії (1751 р.); будівництво фортеці св. Єлисавети (1752-1754 рр.); створення Слобідського полку (1753 р.); заснування Слов’яносербії (1753 р.). Кінцевою метою цих заходів і стало створення надійної багаторівневої оборонної структури на південних кордонах.

Дещо повніше зупинимося на обставинах створення Нової Сербії й Слов’яносербії, а відтак і передумовах будівництва фортеці Св. Єлисавети російським урядом у межах земель Війська Запорозького. Як зазначає у своїх працях Н. Полонська-Василенко після утворення Олешківської Січі запорожці фактично починають втрачати контроль за землями Вольностей Запорозьких, означених у Карловицькій угоді (1699 р.), оскільки вони навіть не згадуються як третя сторона ні в статтях Прутського миру (1711 р.), згідно з яким землі запорожців переходили під владу Туреччини, ні в статтях Білгородського трактату (1738 р.) і “Інструменту” (1740 р.) гідно з якими ті ж землі запорожців стають власністю Росії. І хоча, час від часу, пізніше різні комісії підтверджуються кордони запорозьких володінь на підставі грамоти Стефана Баторія (комісії 1745, 1746 рр.), фактично ж запорожці за час своєї відсутності втрачають свої північні прикордонні володіння, заселені за цей час переважно самоселами з Лівобережжя й Польщі, а також козаками Миргородського полку, підпорядкованого гетьману. У відповідності до логіки вище згаданих подій

Росія створює оборонну лінію – Нову Сербію й будує фортецю Св. Єлисавети в межах своїх володінь, а не просто на землях Бугогардівської паланки запорожців і не зважає на протести останніх.

До причин, що обумовили необхідність колонізації південних земель, можна додати ще й розвиток промисловості і торгівлі Російської держави у XVIII ст., необхідність розв'язати остаточно проблему виходу до Чорного моря і пов'язаного з цим військово-стратегічним завданням.

Із заснуванням Нової Сербії все місцеве населення мусило звільнити землі, наділені чужинцям. Це розпорядження царського уряду стосувалось не тільки козаків і селян, а й поміщиків. Щоб утримати виселене населення від переходу до запорожців або в Польщу, 1753 р. засновано Козачий Слобідський полк. Йому відмежували землі між Новою Сербією й запорозькими володіннями, 20 верст завширшки, і, таким чином, Нова Сербія дістала заслон з боку Запорожжя. Слобідський полк як крайній авангард, висунутий проти Запорожжя, весь час проводив проти нього боротьбу, і крок за кроком просувався вглиб його земель. Головним адміністративним і господарським центром Слобідського полку була фортеця Св. Єлисавети, яка разом зі своїм форштадтом стала пізніше містом Єлисаветградом [13].

11 січня 1752 р. було видано наказ цариці Єлисавети про будівництво фортеці. Свою назву вона отримала на честь матері Іоанна Хрестителя Святої Єлисавети, яку цариця вважала своєю покровителькою. На засіданнях 21 березня й 1 квітня 1753 р. Сенат затвердив місце будівництва фортеці на р. Інгулі між устями р. Грузької,

або Тури й р. Кам'янистої Сугоклеї, за 4 кілометри від Новосербського кордону.

За планом фортеця входила до лінії укріплень, що мала простягнутися від Мишуриноного Рогу на Дніпрі (сучасне м. Світловодськ) до Архангельська на Висі (сучасний Новоархангельськ), її планувалось побудувати за останнім словом фортифікаційного мистецтва - у найслабшій частині оборонної лінії, на відкритій місцевості, приблизно посередині між Дніпром і Південним Бугом.

Не має ніяких свідчень про існування на території майбутньої фортеці та її форштадта козацького зимівника чи іншого поселення до 11 січня 1752 р., тобто до року видання указу про заснування фортеці св. Єлисавети. Тим більше не було на цьому місці якоїсь козацької земляної фортеці. В усякому випадку в рішенні Сенату стосовно будівництва фортеці говориться, що її дозволяється будувати за планом і профілями, які були зроблені на місці після огляду місцевості, і подані на затвердження Сенату комендантом фортеці Глебовим. Наталя Полонська-Василенко посилається на документи, підписані комендантом фортеці у 1753 р., тобто до початку будівництва самої фортеці.

У 1753 р. було розроблено проект фортеці, для якої генерал-майор О. І. Глебов, що очолював будівництво, визначив конкретне місце - правий високий берег у верхів'ї річки Інгул. Серед переваг та зручностей саме цього місця відмічались: наявність лісу, піску, глини, каменю для фундаментів, хорошої глини для цегли та близькість річки.

Фортецю Св. Єлисавети з урочистостями було закладено 18 червня 1754 р. Будівництвом керував інженер-майор, пізніше полковник Людвиг Іоганн

Менцеліус, а плани затверджував Сенат. Хоча в спорудженні фортеці найбільше було зацікавлене новосербське населення, проте будівництво повинні були виконувати російські піддані. Сенат наказав відрядити з Лівобережної України 2 тис. козаків (8-ми полків). Гетьман К. Розумовський поставився до цієї вимоги дуже вороже, і послав тільки 500 душ. Число їх було збільшене до тисячі чоловік, надісланих із Полтавського й Миргородського полків. Окрім українських козаків, підсусідків, посполитих земляні вали й укріплення будували російські солдати, новосербські поселенці.

Спочатку будівництво фортеці просувалось дуже швидко, за 6 місяців було проведено грандіозну роботу - викопані рови й насипані вали в майже повний профіль по периметру фортеці. Ця швидкість занепокоїла Порту й вона, спираючись на підтримку дипломатів Австрії та Англії, висловила протест проти будівництва фортеці.

Щоб запобігти загостренню стосунків із Туреччиною російський резидент у Царгороді Обрезков радив коменданту фортеці Глебову припинити тимчасово роботи по її спорудженню й прийняти турецьку інспекцію. У 1754 р. два посланники Туреччини - Девлет-Алі-Оглу із Царгорода й Булат-Алу - з Очакова, прибули до фортеці, а невдовзі обидва посланці повернулися заспокоєні в Порту. Одержавши від Глебова рапорт про ці відвідини, Сенат видав наказ продовжити будівництво, яке спорадично продовжувалося до 1764 р., але проектні роботи так і не були втілені в повному масштабі. Існують проекти будівництва фортеці, що датуються 1752, 1754 та 1759 роками.

Отже, хоча будівництво фортеці й було призупинено, основні роботи були виконані, і тут розмістився гарнізон

із відповідним озброєнням: 120 гармат, 12 мортир, 6 фальконетів, 12 гаубиць, 6 мортирець і рушниць на 2 тис. чол. Гармати були старі, перевезені з Перевалочної, де зберігались трофеї ще із часів Петра I, зі Старої Самари й Кам'янки. У разі нападу командування покладалось переважно на живу силу, на гарнізон. У мирний час тут розміщувались 2 батальйони піхотного полку із гренадерською ротою, 20% драгунів, або козаків, а у воєнний час гарнізон збільшувався до 3 - 4 тис. чол. Згодом постійний гарнізон збільшився на 500 драгунів, 70 гусарів Молдавського полку, донських козаків. Одного часу була навіть думка залучити до оборони фортеці постійний відділ запорізьких козаків - 200 чол., але Сенат її відкинув. Проте від новосербських поселенців ніколи не вимагали участі у військових діях чи служби у фортеці [13].

У цілому фортеця Св. Єлисавети представляла собою земляне полігональне укріплення, типове для Європи середини XVIII ст. За проектом вона являла собою шестикутний полігон із бастіонними фронтами довжиною по 170 сажень. Для посилення оборони передбачались подвійні фланки, рavelіни перед куртинами, прикритий шлях із плацдармами, а також гласіс. У цілому фортеця повинна була займати територію близько 70 дес. Проект внутрішнього планування передбачав поділ на 36 дрібних кварталів, що розташовувались навкруг великої квадратної площі.

Будівництво фортеці було призупинено, але як показують креслення, оборонні споруди встигли виконати майже повністю. Змінено було тільки внутрішнє планування. Головна площа зберегла свої проектні розміри (50x50) і була оточена дванадцятьма більш крупними кварталами, і тільки на двох боках зберігались по 4 дрібних.

Це планування показано на кресленнях не тільки 1754 і 1755 рр., та у планах, виконаних десятиріччями пізніше, зокрема, 1779 р.

Оборонний потенціал фортеці полягав у її глибоко продуманому плані захисту від нападу ворога. Внутрішня лінія оборони (власне фортеця) складалась із земляних валів висотою 14 метрів (разом із глибиною сухих ровів) у формі правильного багатогранника й мала шість бастіонів. Бастіон -це великий ромбовидний виступ лінії укріплень, кожен мав свою назву: Св. Петра, Св. Катерини, Св. Олексія, Св. Архангела Михайла, апостола Андрія Первозваного, Св. Олександра Невського. Цитадель на бастіонах була оснащена брустверами з дерев'яного частоколу та гарматами.

Зовнішня лінія оборони складалась із 6 рavelінів: Св. Анни, Св. Наталії, Св. Федора, Св. Миколи, Св. Іоанна Предтечі, Св. Преподобних старців Печерських. Рavelін -це невелике ромбовидне і укріплення перед головною лінією оборони, що зв'язане з цитаделлю спеціальними проїздами, їм передували невисокі насипи - гласіс. Рови навкруг насипу збільшували висоту валів і ніколи не заповнювались водою.

Лінія насипів була ломаною, тому зі стін фортеці легко було вести перехресний вогонь по супротивнику. Ураховуючи те, що перед фортецею ще розміщувалась додаткова система форпостів, можна зробити висновок, що це укріплення було майже неприступним. Про це свідчить той факт, що кримський хан Керим-Гірей у 1769 р. підійшовши до фортеці, взяв її в облогу, але не наважився штурмувати і відійшов, зруйнувавши села Лелеківку і Цибулів.

У середині фортеці, у бастіонах було побудовано арсенали й порохові погребі, поряд із ними розміщувались казарми, провіантські магазини, гарнізонна канцелярія, гостинний двір, військові склади, генеральські та бригадирські будинки, штатські та оберофіцерські двори, лазарети, гауптвахта та інші будівлі. Була й криниця, але, як указано в записах, дуже глибока й з "неважною водою". Крім криниці біля воріт були ще два басейни для привозної води.

Посередині площі у 1753 р., почала будуватись одноярусна дерев'яна Троїцька церква з дзвіницею. Петербурзькому архітектору А. Ф. Вісту було замовлено проект на кам'яну церкву, однак він не виконав завдання, хоча на будівництво церкви й були виділені кошти [8]. Троїцька церква була закрита в 1813 р. через старість і руйнацію. Натомість у Єлисаветграді відбудовано нову кам'яну Успенську церкву. Збереглась фотографія невеликої каплички, що була побудована на місці Троїцької церкви. Сьогодні на місці вказаної церкви встановлено хрест із пам'ятним написом.

Запроектовані ж квартали в основному забудовувались дерев'яними одноповерховими скромними за оздобленням будинками. Тільки високі дахи, мансардні поверхи над входом та галереї з тонких дерев'яних колон надавали їм колоритність. Найбільш привабливим був будинок з 14 кімнат, у якому зупинявся Новоросійський генерал-губернатор, князь Г. Потьомкін. Пізніше в ньому зупинялися дипломати, що проїжджали через фортецю. Будинок був П-подібним у плані, оздоблений галереєю між розалітами з боку двору і тісно розставленими отворами на головному фасаді.

Особливо виділялось на Соборній площі адміністративне приміщення. Прямокутне в плані, з усіх

боків обнесене галереєю, посередині мало триярусну вежу, завершену банею. Церква та цей будинок прикрашали головну площу внутрішньої забудови фортеці Заїхати до фортеці можна було по дерев'яних містках тільки через троє воріт: Троїцькі (головні), Пречистенські, Всесвятські.

Таким чином, фортеця Св. Єлисавети була найбільш потужним земляним укріпленням у центрі трирівневої системи російської оборони від кримських татар і Туреччини. Це обумовило наділення коменданта фортеці особливими повноваженнями, до яких належали: контроль за виходом козаків із земель Військових, постачання їх товарами з України, митний контроль, певна дипломатична самостійність у стосунках із Польщею та Туреччиною тощо.

Але ще до початку російсько-турецької війни 1768 - 1774 рр. російський уряд зрозумів неефективність створеної ним багаторівневої структури оборони. Відсутність чітких відмінностей в уповноваженнях І. Хорвата – командира сербського полку, головного командира Нової Сербії й коменданта фортеці спричиняло їх взаємні інтриги, з одного боку; неукомплектованість сербських полків, як і Слобідського полку, їх військовий непрофесіоналізм, із другого боку; господарчі та етнічні конфлікти, із третього, демонстрували неготовність новоутвореної структури до бойових дій. Що і було підтверджено пізніше подіями 1769 р., коли всі три лінії оборони не змогли зупинити татар, захистити від них поселян. Лише фортеця Св. Єлисавети змогла витримати облогу до підходу регулярних російських військових сил на чолі з Румянцевим.

Тому ще до війни здійснюється спроба реорганізації означеної оборонної системи шляхом підпорядкування її єдиному централізованому управлінню і єдиному принципу

територіального поділу. Так, після ревізії 1764 р. Нову Сербію, Слов'яносербію та Слобідський полк було ліквідовано, а на їх місці разом з Українською лінією та рядом інших територій засновано Новоросійську губернію з губернською канцелярією у фортеці св. Єлисавети. Через рік (у 1765 р.) ця губернія була поділена на дві провінції: Єлисаветградську та Катеринославську, а також у ній окремо виділено Бахмутський повіт. Таким чином, багаторівнева система була замінена дворівневою системою оборони, перший рівень якої як і раніше представляла Запорозька Січ.

Події 1768-1774 рр. кардинально змінюють ситуацію. Повстання козацької сіроми проти старшини, які відбуваються як у паланках так і в Січі, втеча на Січ учасників повстання Є. Пугачова, відмова частини козаків йти на війну з Туреччиною, підтримати фортецю св. Єлисавети під час набігу Крим-Гірея (1769), набуття характеру постійної війни в боротьбі Запорозької Січі з Новоросійською Губернією, добровільний перехід цілих пікєнерських слобод до запорожців, масова втеча селян на Запоріжжя, а запорожських поселенців навпаки в Новоросію, невідповідність демократичного устрою Січі монархічно-абсолютистським прагненням російського царизму, і, нарешті, перехід під протекторат Росії Кримського ханства в результаті успішного завершення війни, спричинило ліквідацію Січі як ненадійну, деструктивну й, головне, вже непотрібну військову силу з позицій російського імперіалізму.

У цій ситуації волею обставин, як найбільша прикордонна фортеця Новоросійської губернії, фортеця св. Єлисавети обирається вихідним пунктом наступу російських військ проти Січі, а пізніше місцем збереження

запорозького архіву та арсеналу. Саме ці трагічні події в історії України найтіснішим чином пов'язують історію фортеці й міста Єлисаветграда-Кіровограда з історією Запорозької Січі, і вже тому заслуговують бути відображеними, і в музейній експозиції й у збереженні самої фортеці як місця перебування запорозьких раритетів.

В 1784 році фортеця була роззброєна й формально "...обращена во внутренний город", оскільки після входу в Крим до складу Російської імперії, вона втратила стратегічне значення прикордонної фортеці. Але фактично вже протягом першого десятиліття свого існування фортеця Св. Єлисавети разом із своїм форштадтом набула ознак міста, що знайшло своє відображення в графіці герба міста Єлисаветграда, затвердженого 6 серпня 1845 р., який включає в себе зображення фортеці і дату початку її будівництва (1754).

Історичні дослідження фортеці відбувалися у двох напрямках: власне історичному та археологічному. Ці два напрямки нерівноцінні за об'ємом і масштабом досліджень. Серед істориків, котрі займалися власне історією фортеці можна назвати цілу плеяду відомих та маловідомих імен: О. Пашутін, В. Ястребов, І. Огієнко, Н. Полонська-Василенко, Д. Багалій, В. Тимофієнко, В. Кабузан, В. Шишмарьов тощо, котрі присвятили фортеці окремі дослідження або ж розглядали історичні події, пов'язані з нею в контексті більш широких проблем [3]. Вивчали історію фортеці й місцеві краєзнавці, що знайшло своє відображення в доповідях учасників двох обласних конференцій: „Проблеми вивчення історії міста Кіровограда (до 240-річчя заснування міста) Вересень 1994.” й „Наш край у XVIII столітті. Вересень 2003 р.”, матеріали яких були видані. [Смотренко, Гайда]

Другий напрям історичних досліджень фортеці – археологічний є набагато скромнішим. Він був уперше здійснений автором цих рядків у 1994 році. Готуючись до відзначення 240 – річчя міста Кіровограда адміністрація Кіровоградського обласного краєзнавчого музею разом із мерією міста вирішили відзначити цю подію археологічними розкопками фортеці Св. Єлисавети – пам'ятки земляної фортифікації XVIII ст., що поклала початок виникненню міста Єлисаветграда-Кіровограда. Для надання розкопкам більшої ваги з Великобританії було запрошено археолога-консультанта Майкла Лестера, який мав досвід досліджень пам'яток пізнього середньовіччя в Європі.

Мета розкопок визначалася прагненням знайти та дослідити перші архітектурні споруди XVIII ст. на території фортеці, перевірити наявність на території фортеці решток більш ранніх поселень. У результаті досліджень письмових джерел, наявних у фондах обласного музею фотокопій проекту спорудження фортеці 1752 р., креслень уже існуючої фортеці 1754 р. і 1759 р., співставлення останніх із сучасною топокартою фортеці у М: 1: 2000 найбільш доцільним та зручним для перших археологічних розкопок фортеці було визнано дослідження бастіону Св. Петра в західній його частині.

Згідно із кресленнями у 1754 – 1779 рр. В даному бастіоні були розташовані наступні архітектурні споруди - пороховий погріб та казарма артилеристів. Обидві споруди були дерев'яними, але якщо казарма мала наземний характер, то пороховий погріб – заглиблений.

Заглиблений характер погребу гарантував виявлення його решток навіть за умови незбереженості його наземної

дерев'яної частини, тоді як таких гарантій щодо наземних дерев'яних споруд дати неможливо.

Вибір саме бастіону Св. Петра був обумовлений відсутністю на його території пізніших і сучасних архітектурних споруд, а також незначним засадженням деревами.

Розкопки порохового погребу. Розкопки проводилися з 3 по 14 липня 1994 р. Археологічні роботи проводила Кіровоградська охоронна археологічна експедиція Кіровоградського обласного краєзнавчого музею. У роботі експедиції брали участь: Тупчієнко Микола Петрович – керівник; Орлик Олексій Пантелійович – співробітник, Шляховий Костянтин Васильович – співробітник, Федорів Олександр Володимирович – співробітник, Рибалко Павло Павлович – співробітник, а також у якості землекопів студенти історичного факультету Кіровоградського педагогічного інституту ім. В. Винниченка.

У результаті візуального обстеження бастіону було виявлено велике овальної форми заглиблення, орієнтоване довгою віссю зі сходу на захід, що практично співпадало з місцем розташування порохового погребу в північній частині бастіону на існуючих планах. Передбачалося закласти розкоп, що покрив би своєю площею всю западину – 180 кв.м. Розкоп планувалося розбити на квадрати 1 на 1 м.

В північній частині цієї западини 4-го-липня було закладено першу розвідувальну траншею (1 x 16 м.), орієнтовану по вісі Пд – Пн.. Траншея, повинна була виявити межі південної, північної та західної стінок погребу. На другий день розкопок (5.07.) у південній частині траншеї на глибині 1 м. були виявлені три невідомі

захоронення, розташовані в ряд, що тягнувся з півдня південного сходу на північ північний захід.

Після дослідження одного з поховань, завдяки виявленню в ньому характерних оцинкованих гудзиків, залізної шини на правій руці похованого, дані поховання були визнані німецькими, періоду 1941-1944 рр. Відповідно в північній частині западини була закладена ще одна траншея (№ 1/1), північніше першої й паралельно їй. Але й у ній було виявлено німецьке поховання (Пох. 4). У результаті публікацій у пресі повідомлень про їх виявлення, відгукнулося кілька очевидців, що повідомили про існування у фортеці під час німецької окупації німецького кладовища, яке займало територію бастиону св. Петра, св. Олексія й територію сучасного меморіалу “Слава” в центральній частині фортеці. Лінійне розташування німецьких поховань, виявлених під час розкопок, підтверджувало інформацію про наявність у бастионі Св. Петра організованого кладовища часів II-ї Світової війни. До вирішення долі виявлених поховань із посольством ФРН, їх вирішено було законсервувати, що значно звузило заплановану площу розкопу.

Таким чином, розкоп було розширено лише в північно-західній частині западини, у межах частини траншеї №№ 1, 2, 1/1, 1/2. Розкоп мав форму прямокутника розмірами 4 на 6 м., орієнтованого довгими стінками з півдня на північ. Із заходу (південно-західний кут) і сходу (північно-східний кут) розкоп обмежувався ще трьома виявленими німецькими похованнями.

5-го липня в північній частині розкопу на глибині 96 см. Від поверхні була виявлена північна і західна стінки порохового погребу.

Західна стінка зафіксована в межах квадратів: 1/1-З; 1/1-И; 1/1-І; 1/1- І̇; 1/1- Й, а північна, відповідно: 1/1- К; 1-К; 2-К.

Довжина виявленого фрагменту західної стінки складала – 500 см., а північної 275 см. Таким чином, внутрішній простір погребя, що підлягав розкопкам звужився до 13, 75 кв. м.

В розрізі північної стінки погріба чітко простежується шар сучасного дернування товщиною 25-37 см, під яким проходила лінія похованого гумусованого ґрунту товщиною 100-112 см., який змінював материковий ґрунт – щільна глина жовтого кольору.

Саме материкова глина послужила основою на якій було споруджено безпосередньо зруб погребя. На глибині 120 см. від рівня похованого ґрунту на вирізаний в материковому ґрунті приступці шириною 60-68 см., розташованій вздовж північної стінки погребя лежали рештки дубової колоди діаметром 30 см. Довжина виявленої частини колоди - 300 см.

У північно-західному кутку погребя на приступці знаходився замок зрубу із двох колод, вже описаної північної й західної. Для виступу західної колоди в замку було вирізано під час будівництва в похованому ґрунті заглиблення підпрямокутної форми, розмірами 70 на 100 см.

Простір між стінками заглиблення й колодами була заповнена деревним вугіллям і попелом.

Колода, що знаходилася вздовж західної стінки котловану погребу лежала на підсипці з утрамбованої глини, викопаної з котловану. Складається враження, що спочатку проектувався значно більший розмір погребя, тому було викопано більший котлован. Але через

незрозумілі причини західну його частину засипали й утрамбували. На цю підсіпку й поклали вінці зрубу. Розміри засипаної частини котловану встановити не вдалося через скорочення площі розкопу.

Основний об'єм погребу був заглиблений у материковий ґрунт. Його західну стіну складала вже згадана засипка котловану, а північну – приступка материкової глини.

Таким чином, площа внутрішнього простору погребу, яка потрапляла в зону розкопу зменшилася до розмірів 200 см. на 430 см.. У цій частині і продовжувалося дослідження. На глибині 200 см. виявлені оригінальні конструкції з почергових напластувань глини й деревного вугілля та попелу, тягнулися вздовж західної і північної стінок котловану на відстані 20-30 см. від них. Ширина конструкцій складає 50 см.

Заповнення котловану складає мішаний ґрунт гумусного характеру в структурі якого чітко простежуються лінії затьоків, рештки обгорілого дерева, будівельне сміття (фрагменти цегли, каменя, битого скла тощо). Затьоки й шари попелу та дерева (зітлілі дошки й стовбури), глини створюють ряд увігнутих ліній які могли сформуватися внаслідок провалу перекриття погребу, що добре видно на розрізах східної та південної стінок розкопу.

На глибині 300 см. від рівня похованого ґрунту виявлено дно погребу. Уздовж західної стінки йшов уступ висотою 15- 20 см. і шириною 90 см. Нижче уступа дно погріба формували конструкції із покладених одні на одних тонких колод діаметром 20 см., простір між якими було засипано деревним попелом та вугіллям.

14 липня археологічні дослідження були припиненні через неможливість їх розширення у зв'язку з

невирішенням питання про долю німецьких поховань. Виявлені конструктивні елементи погребя, з метою їх збереження до повномасштабних його розкопок, вони були вкриті целофановою плівкою й засипані землею, тобто законсервовані.

Таким чином, у результаті проведених протягом майже двох тижнів археологічних досліджень можна зробити ряд висновків: виявлено північну та західну стіну погребя; перший наземний вінець дубового зрубу, надзвичайно цікаву систему осушування та вентиляції цієї споруди.

Виявлена система складалася з глиняно-золистих фальшстін, розташованих паралельно стінам котловану погребя на відстані 20-30 см. від останніх. Таким чином, створювалися оптимальні умови для вентиляції та осушування шляхом обсорбції.

На основі всіх цих даних можна говорити про загальну конструкцію погребя та етапи його спорудження. Він являв собою, заглиблену в землю східчасту споруду, дерев'яний зруб якої був заглиблений у землю на 1,6 м. від сучасного рівня або 112 см. від похованого ґрунту XVIII ст., і лежав на материковій сходинці шириною 0,5- 0,7 м. Водостійкість дерев'яних стін зрубу була забезпечена шаром деревного вугілля та шлаку, засипаного між ними й земляними стінами котловану. Таким чином висота зрубу сягала 1,112 м., а нижче материкової сходинки, на якій лежав зруб, знаходився основний об'єм приміщення погребя, заглиблений у материкову глину. У котловані була зроблена система осушування, яка складалася з додаткових стін, споруджених із шарів деревного вугілля, шлаку та глини. Глибина котловану від нижнього рівня зрубу – 1, 8 м. Відповідно висота фальш стін – 1,5 м., а ширина – 0,5 м. Підлога була викладена лагами, таким чином, що вони

утворювали квадрати, площа всередині яких також була заповнена вугіллям та обмазана глиною. Решток дерев'яної підлоги не виявлено.

Під час розкопок було відмічено ще один цікавий факт. Виявилось, що погріб мав бути значно довшим, і котлован у напрямі захід-схід був викопаний значно більшим, ніж потрібно. З невідомих причин розміри погребя було зменшено, тому західну частину котловану було засипано мішаним ґрунтом (переважно глиною з котловану) і втрамбовано так, що на ньому було закладено західну стіну зрубу погребя. Через фрагментарність розкопок точні розміри погребя не були встановлені.

Дах погребя знаходився на одному рівні з денною поверхнею землі. Він був споруджений із накату дубових колод, засипаних зверху глиною. Його обгорілі рештки чітко простежувалися в розрізі східної стінки розкопу.

Матеріали побутової культури, які були знайдені в заповненні погребя, визначаються крайньою бідністю: лише кілька черепків кухонного посуду XVIII ст. та фрагменти різної форми цегли цього часу. Така бідність знахідок у місці, що могло правити протягом тривалого часу, після пожежі, смітником, тобто місцем куди викидалися всі непотрібні чи зіпсовані речі у фортеці, пояснюється двома причинами: 1/ незначною площею розкопу; 2/ відсутність активного життя в самій фортеці після її роззброєння в 1784 р. Сам погріб, очевидно, також був спалений як непотрібний після роззброєння фортеці.

Пошук криниці та гауптвахти поблизу Троїцьких воріт. Паралельно з розкопками порохового погребя була закладена розвідувальна траншея (2 x 17 м.) уздовж куртини між Троїцькими воротами та бастіоном св. Петра. Траншея повинна була відкрити одну із двох криниць, які

були у фортеці. Глибина траншеї на кінець розкопок сягала 1,4 м. Ці дослідження не мали позитивних результатів, тобто криницю не було виявлено. Але у заповненні траншеї на глибині 1, 1 - 1,3 м. зафіксовано скупчення будівельного сміття (фрагменти цегли, вапнякового фасадного каменю, колон), побутового сміття (фрагменти скляних чарок і штофа, російська монета 1735 р., фрагмент великого мідного натільного хреста) – матеріал, що датується XVIII ст., що найбільше поч. XIX ст. Відповідно виникає питання, при будівництві якої споруди з'явилися ці будівельні відходи? Як відомо, до к. XVIII ст. у фортеці всі споруди були дерев'яними й лише в 1798 р. було прийнято проект кам'яної забудови фортеці, який так і не було реалізовано. Зокрема, за цим проектом мала відбудовуватися й церква св. Тройці. Дані про її будівництво суперечливі: за одними вона не відбудовувалася; за іншими, вона була закладена, але не збудована. Наявність фрагментів фасадних каменів та колон серед сміття вказує, що будувалася адміністративна чи культова споруда. Відповідно виникає гіпотеза, що знайдені тут рештки будівельних матеріалів і є відходами будівництва кам'яної церкви, або ж кам'яної каплиці, що була збудована на місці дерев'яної церкви після 1813 р. З певністю це можна буде стверджувати лише після розкопок місця розташування церкви. Але, оскільки це місце нині знаходиться під покриттям сучасної дороги, то такі розкопки в найближчий час видаються малоімовірними.

Підсумовуючи результати перших археологічних розкопок фортеці, можна констатувати, що їх результати були в цілому позитивними: знайдено рештки будівлі сер. XVIII ст., знайдено свідчення кам'яного будівництва у

фортеці у к. XVIII- поч. XIX стст., знайдено забуте німецьке кладовище 1941-1944 рр.

Перспективи й завдання досліджень.

Але результати цих досліджень поставили цілий ряд завдань на майбутнє. Це перш за все: 1/ необхідність завершення розкопок і подальша доля решток цієї найдавнішої в місті споруди (окрім оборонних споруд самої фортеці); 2/ необхідність перенесення німецьких поховань із фортеці; 3/ визначення перспективи подальших археологічних досліджень; 4/ перетворення фортеці св. Єлисавети в музей під відкритим небом.

На сьогодні вирішено тільки два завдання – 2 і 3. Уже восени 1994 року німецькі поховання в бастіонах св. Петра й св. Олексія були ексгумовані й винесені за межі фортеці. Під час ексгумації німецьких поховань, автор даного звіту здійснював нагляд за роботами. Роботи проводилися практично по всій площі бастіонів, але ніяких додаткових даних не дали. Хіба що в південно-східній частині бастіону Св. Петра на глибині 20-30 см. виявлено, вкопану торцем дубову колоду діаметром 40 см., що могла слугувати за фундамент зрубу казарми артилеристів. Побутові речі, елементи озброєння XVIII ст. не виявлені. Не виявлено також слідів і більш ранніх поселень на території фортеці. Таким чином, немає ніяких підстав стверджувати, що фортеці Св. Єлисавети, на цьому місці, передувало якесь інше поселення чи тим більше інша фортеця.

У червні 2006 р. за дорученням Кіровоградського обласного товариства охорони пам'яток було проведено чергові візуальні дослідження з шурфуванням та зачисткою розмивів валів.

У фортеці дослідження розпочаті з бастіону Св. Петра, де в 1994 р. проводилися розкопки порохового погребя.

Бастіон Св. Петра – частина фортеці яка найкраще збереглася. Профілювання валів і рову були завершені ще у XVIII ст. На сьогодні вали та рів природно задерновані. Вали руйнуються (розмиваються дощем) лише в місцях стежин, протоптаних людьми. Один із таких розмивів було зачищено з метою виявлення структури наповнення валів. У розмиві, висотою 1,2 м. чітко простежується глина, яка очевидно була взята для їх спорудження з рову. У розмиві не виявлено слідів дерев'яних конструкцій, які могли слугувати основою валів, що заповнювалася глиною з рову.

На вершині валів бастіону чітко простежується площадка для гармат із відсипаним бруствером, що їх захищав.

Площа бастіону між куртинами заросла 20-30 літніми деревами. Місце порохового погрібу, як і раніше виділяється западиною глибиною до 0,5 м., що поросла деревами.

Бастіон Св. Олексія. Зберігся гірше від попереднього бастіону, завдяки засадженню його валів і ровів деревами. Останні не дають можливості візуально оглянути профілювання фортеці в даному місці. Внутрішня площа бастіону також поросла деревами. Складається враження, що в цьому бастіоні як і в бастіоні Св. Петра проектні фортифікаційні роботи були завершені в повному масштабі, на що вказує стрімка лінія валів та ровів, а також значна їх висота (близько 3 м. з боку бастіону.).

У бастіоні в період функціонування фортеці, згідно планом 1759, не було ніяких споруд.

Бастіон Св. Андрія Первозваного У цілому має такий самий вигляд, що й бастіон Св. Олексія, тобто схили валів густо заросли деревами. У рівчаку між бастіоном та равеліном Св. Пресвятих Печерських отців, за свідченням

В. Смотренка, в 1960-ті рр. ДОСААФ спорудив стрілковий тир, що існує й нині. Дещо пізніше тут же було споруджено приміщення клубу собаководів, а за тиром побудована площадка для тренінгу собак. Профілювання валів із внутрішньої боку бастіону збереглося добре: чітко простежується площадка для гармат, земляні бруствери. Площа бастіону зараз засаджена деревами та кущами. Тут же знаходиться смітник. Кіровоградський краєзнавець В. Смотренко повідомляє, що в кін. 1920-х – поч. 1930 –х рр. у бастіоні була побудована радіостанція з радіовежою, яка вела трансляцію на всеукраїнський ефір. В 1941 р. ці споруди були підірвані радянськими військами, що відступали.

За планом 1759 р. у бастіоні була розташована наземна дерев'яна споруда, схожа на казарму. Наявність із північного боку рівчака широкої площадки, що примикає до валу й водночас піднята над рівнем дна рову на кілька метрів, можливо, свідчить про недобудованість фортеці в цьому місці.

Бастіон Св. Олександра Невського. Стан збереженості аналогічний попередньому бастіону в північно-західній частині валу, тоді як південно-східна частина не заліснена, а задернована. Ця частина валу й рову також недобудовані, оскільки тут також має місце аналогічна площадка піднята над дном рову.

На цій площадці влаштоване кладовище собак – близько 1,5 десятка могил з огорожами й навіть пам'ятками.

Профілювання валів із внутрішнього боку бастіону збереглося добре: чітко простежується площадка для гармат і відсипаний перед ними бруствер.

Територія бастіону як і попередні поросла деревами й кущами. Крім того, вона частково забудована

приміщеннями реставраційних майстерень. У рівчаку бастіону, з боку рavelіну Св. Миколи, а в топоніміці міста з боку вул. Сугоклеївської (раніше Фортечної) і Фортечного провулка в 1970 –х рр. за рішенням міськвиконкому були споруджені кооперативні гаражі, що вкопувалися в схили валів бастіону.

За планом 1759 р. у бастіоні так само як і в бастіоні Св. Петра знаходилися пороховий погріб та казарма артилеристів.

Бастіон. Св. Арх. Михайла. У цілому має аналогічний вигляд: територія заліснена, профілі валів із внутрішнього боку збереглися добре. На вершині валів (гарматній площадці) зі східного боку бастіону керівництво в'язниці спорудило майданчик для тренування службових собак. У рівчаку із цього ж боку влаштовано господарчий двір в'язниці.

У період функціонування фортеці в бастіоні знаходилося приміщення арсеналу. Будівля була наземною, дерев'яною, П-подібної форми із внутрішнім двориком.

Бастіон Св. Катерини. Складається враження, що це була в найменшій мірі добудована частина фортеці. Порівняно з іншими частинами фортеці, тут фіксується неглибокий рівчак, що співіснує із широкими площадками, піднятими на 1,5 -1,8 м. над дном рівчака й, розташованими вздовж валів бастіону. Ці площадки могли слугувати для полегшення вивозу ґрунту під час спорудження самих валів. Вони повинні були поступово нівелюватися, а їх ґрунт йти на досипку валів, але цього так і не відбулося. Вали із внутрішнього боку бастіону порівняно невисокі (приблизно 1,8-2,2 м.), але добре збереглося їх профілювання. Зовнішні схили валів і рівчак порослі деревами та кущами.

Територія бастіону заліснена й частково забудована спорудами лікарні № 1. Крім того, у бастіоні поховані жертви фашизму й об лаштований відповідний Меморіал (Табл.14. Фото 27).

Равеліни фортеці Св. Єлисавети. Равеліни фортеці Св. Єлисавети переважно пошкоджені й забудовані.

У **равеліні Св. Анни** знаходиться дитячий садок і два житлові багатоквартирні будинки, а в **равеліні Св. Наталії** розташована дорожно експлуатаційна служба міста. **Равеліни Св. Миколи та Федора** зайняті приватною забудовою. Практично неушкодженими є лише два равеліни: **Св. Іоана Предтечі та Пресвятих Печерських**. В 1995-96 рр. зеленбуд міста вирішив впорядкувати територію равеліну Св. Іоанна Предтечі. Із цією метою без узгодження з пам'яткоохоронними службами бульдозером була знівельована територія всередині равеліну. При цьому було знищено культурний шар XVIII ст., що робить цей равелін безперспективним в для археологічних досліджень, тоді як за планом 1759 р. у ньому розташовувалися дві наземні споруди.

Ворота фортеці Св. Єлисавети. Фортеця мала троє воріт: 1. **Троїцькі** – парадні, розташовані між бастіонами Св. Катерини та Св. Петра в південно - західній частині фортеці. Нині вони штучно розширені й сполучають з вул Яновського;

2. **Пречистинські**, розташовані між бастіонами Св. Олексія та Св. Андрія Первозваного в північній частині фортеці. Нині вони також штучно розширені, відіграють роль парадних, прикрашені по бокам двома гарматами - рештками озброєння фортеці XVIII с. У період німецької окупації вони стояли на площі Кірова..

3. **Всесвятські**, розташовані між бастіонами Св. Олександра Невського та Св. Арх. Михайла в східній частині фортеці. Нині неблагоустроєні, порослі деревами. Представляють собою пройму в куртинах фортеці, що веде до рavelіну Св. Миколи, забудованого приватними житлами.

Центральна частина фортеці. В 1950-х рр. у північно-східній частині фортеці була виділена територія для автобази міського управління зв'язку, що привело до спорудження гаражів, службових приміщень, бетонних парканів тощо. Поряд із нею споруджено реставраційні майстерні..

До 10-річчя звільнення міста приурочили облаштування на території фортеці меморіального кладовища визволителів, під яким знаходяться німецькі могили 1942-1944 р.

Значну частину східної половини фортеці займає лікарня № 1.

Згідно із планами 1754-1759 рр. у центральній частині повинні були бути розташовані наземні споруди, розташовані кварталами. До цих споруд належали будівля Соборної Троїцької Церкви, будинок коменданта, посольський будинок („Потьомкінський”), канцелярські служби, типографія, школа тощо. При цьому пам'ятний хрест спорудженню Троїцької церкви поставлено не на місці церкви, оскільки ця територія зараз є частиною дороги, а частково входить до меморіалу „Слави”. Не забудованою є територія навпроти меморіалу (поряд із пам'ятним хрестом) де розташовувалися будинок коменданта та посольський будинок.

Отже, характеризуючи фортецю як пам'ятку військової архітектури, потрібно відмітити її унікальність. Вона

може бути зразком для вивчення й дослідження споруди фортифікаційного мистецтва середини XVIII ст.

Але огляд і дослідження фортеці показало абсолютно зневажливе до неї ставлення як до пам'ятки історії міської влади не тільки протягом усього радянського часу, але й у період становлення незалежної України в нинішній час. Можемо з певністю говорити, що 50-ти метрова охоронна зона, яку належить встановлювати для пам'яток цього типу ніколи встановлена не була. Крім уже названих споруд, у межах охоронної зони фортеці побудоване приміщення майбутнього театру, готель турист, приміщення фірми „Тива” тощо.

Тому збереглися фортифікації лише ядра фортеці – бастіонів, тоді як допоміжні фортифікаційні частини – рavelіни, забудовані й частково пошкоджені. У результаті фортецю візуально неможливо оглянути з жодного боку. Вона перекривається багатопверховими спорудами. Стан збереженості валів та ровів, їх заліснення робить їх не атрактивними, а відтак і не цікавими для туристичного огляду. Єдиний виняток це огляд фортеці згори з оглядового майданчика в готелі „Турист.”

Під час визначення перспектив подальших розкопок доводиться враховувати той факт, що архітектурні споруди всередині фортеці були переважно наземними та дерев'яними, які вже у 1774 році були в поганому стані, а також те, що центральна частина фортеці була частково забудована вже у XIX ст., а в радянський час була зайнята практично вся центральна частина фортеці.

Таким чином, найбільш перспективними видаються продовження розкопок порохового погребу в бастіоні Св. Петра, розкопки в бастіонах: Св. Олександра Невського (пороховий погріб та казарма), Св. Архангела Михайла

(арсенал); у рavelінах: св. Іоанна Предтечі, Пресвятих Печерських, св. Федора. Екзгумація німецьких поховань у bastіонах св. Петра та св. Олексія показали наявність дуже слабкого, а то й повна відсутність культурного шару XVIII ст., що робить мало перспективним пошук решток наземних дерев'яних споруд. Крім того, специфіка археологічних пам'яток у фортеці, показує, що будь-які археологічні розкопки, особливо порохових погребів, варто проводити лише в комплексі з консервативними й реставраційними роботами. Це означає, що їх потрібно проводити в комплексі із заходами по перетворенню фортеці у музей під відкритим небом. З наземних споруд, у центральній частині, перспективно провести пошук точного місця розташування будинку коменданта та посольського будинку, місця розташування церкви, проведення їх археологічних розкопок із перспективою реконструкції в майбутньому.

Чи доцільно це? Відповідь ствердна. Адже фортеця св. Єлисавети представляє собою видатну пам'ятку європейського фортифікаційного мистецтва XVIII ст., що практично повністю збереглася в Східній Європі від тих часів. Збереглися всі рубежі оборони: лінії куртин, 6 bastіонів, 6 ravelінів, рови, частина гласиса. З фортецею пов'язані події заселення краю, боротьби з татарами, руйнування Запорозької Січі, долучення нашого краю до європейських культурно-освітніх процесів. Усвідомлення значимості фортеці як історичної та архітектурної пам'ятки вже відбулося на державному рівні – вона указом президента визнана пам'яткою державного значення. Залишилося щоб це усвідомлення стало набутком суспільної думки на місцевому рівні, проявилось в зміні відношення до фортеці, у здійсненні конкретних заходів по її перетворенню в музей під відкритим небом. У свій час

англійський археолог-консультант М. Лестер, виходячи з досвіду європейських країн, відзначив, що фортеця може перетворитися в цікавий об'єкт туризму, й це дозволить отримувати кошти, як на утримання самої фортеці, так і додати значні прибутки місту. З урахуванням пропозицій англійського археолога пропонуємо чотири етапну програму заходів по перетворенню фортеці у музей під відкритим небом.

I етап. Отримати копії всіх документів, що стосуються забудови фортеці, які допоможуть ще до розкопок установити розташування її об'єктів. Установити стенд макет фортеці з переліком будов, що були в ній. Завершити розкопки порохового погребу та тимчасово перекрити його до проведення повної реконструкції. Розпочати вирубку дерева на валах та у ровах, вивезти сміття.

II етап. Заглиблена в землю частина погребу та осушувальна система збереглися настільки добре, що їх можна використати й у реконструйованій споруді. У цій споруді можна розмістити виставочний павільйон музею фортеці чи воєнно-історичного музею. Продовжити археологічні розкопки в бастіоні св. Петра та біля Троїцьких воріт, з метою точного встановлення будов у цій частині фортеці, виявлення їх, решток як основи для подальших реконструкцій.

Ситуація, де поряд знаходяться поховання окупантів – німців, їх жертв (50 тис.. чол.) та визволителів – радянських воїнів – надзвичайно реалістично передає суть війни, де її рядові учасники є і її жертвами, жертвами політики вирішення проблем військовою силою. Уже одне це зумовлює необхідність створення на території фортеці воєнно-історичного музею, що в той же час міг бути і музеєм фортеці. Працівники музею зможуть здійснювати

постійний нагляд за збереженням меморіалів, оборонних та реконструйованих споруд. Цей військово-меморіальний комплекс із двох кладовищ періоду II-ої світової війни пропонується доповнити ще одним – Пантеоном видатних військових діячів різних епох, що проживали, народилися чи померли в краю.

III етап. Заборонити рух автотранспорту через територію фортеці. Вивести за межі фортеці реставраційні майстерні, автобазу, тир, клуб собаководів тощо. Розмістити в найбільш пристосованих для цього приміщеннях кав'ярні, безалкогольні бари тощо. У рavelінах розмістити корти та інші спортивні майданчики, що не вимагають значних робіт і не будуть псувати первісного зовнішнього вигляду пам'ятки, а також привертатимуть до фортеці відвідувачів. Усе це можна зробити, використовуючи й приватний капітал, шляхом передачі йому в оренду площ фортеці для будівництва тих же спортивних споруд, але під контролем відповідних охоронних органів.

IV етап. Провести повну реконструкцію частини фортеці від Троїцьких воріт до бастіону св. Петра, відновити її первісний вигляд у XVIII ст. де можна проводити й театралізовані дійства (облога фортеці татарами тощо). За зразок можна взяти форт Рос у Каліфорнії. Вивести за межі фортеці лікарню № 1 і розмістити в її будівлях готель; зробити спробу кам'яної забудови фортеці за проектом 1797 р., розмістити в цих приміщеннях культурні заклади, сувенірні майстерні й магазини. При цьому обов'язково проводити попередні археологічні розкопки з метою виявлення решток будівель сер. - др. пол. ХУШст., дослідження культурного шару фортеці у місцях новобудов.

Усі ці заходи, розраховані на тривалий проміжок часу, але перші етапи можна втілити в життя вже на протязі 3-4 років, за умови, що програма музеєфікації фортеці ввійде складовою частиною в програму розвитку міста, і, зокрема, програми створення в ньому історико-архітектурного заповідника, що охопить територію історичного формування міста в XVIII-XIX ст.ст.. Саме створення історико-архітектурних заповідників як найдоцільніший шлях збереження пам'яток історії та архітектури, створення більш атрактивного з точки зору туризму, сприйняття міста, вже прийнято рядом міст України (Одеса, Вінниця). Черга за Кіровоградом.

Використані матеріали:

1. Багалій Д. Колонізація новоросійського краю і перші кроки його на шляху культури. // №№ 2,3,5,7,10,11,12, «Єлисавет», 1992.
2. Гайда Л.А. Фортеця Св. Єлисавети – визначний об'єкт туризму. // Наш край у XVIII столітті. Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. – Кіровоград, 2003. – С. 39-51.
3. Єлисаветград у 1774 році. // “Єлисавет”, № 1, 1992 р.
4. Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. - К., 1972.
5. Кабузан В.М. Заселение Новороссии в ХУІІІ – первой пол. ХІХ века. - М., 1976.
6. Огієнко І.І. Історія Українського друкарства. – К., «Либідь», 1994.
7. Пашутин А.Н. Исторический очерк г. Елисаветграда. /репринт/– Кіровоград, 1992.
8. Полонська – Василенко Н. Д. Історія України у двох томах. Т. 2. – К., 1995.

9. Полонська – Василенко Н. Заселення Південної України в половині ХУІІІ ст. // Вежа, 1995, №1; 1996, № 2,3,4-5; 1997, № 6-7,8-9.

10. Смотренко В.В. История использования крепости Св. Элисаветы. // Проблемы вивчення історії міста Кіровограда (до 240 – річчя заснування міста). Доповіді ювілейної конференції. Вересень 1994 року. – Кіровоград, 1994. - С. 48 – 54.

11. Соколов Г. Историческая записка о военном городе Елисаветграде. // Записки Одесского Общества истории и древностей. – Одесса, 1848, т.ІІ, Відд. І, с. 384-401.

12. «Сто п`ятдесят сіл спалено ...» (Нотатки барона Тотта про татарський набіг 1769 р. на Ново-Сербію) // «Єлисавет», № 10, 1992.

13. Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине ХУІІІ века. – К., «Наукова думка», 1984.

14. Тупчієнко М.П. Проблеми музеєфікації фортеці св. Єлисавети та створення історико-архітектурного музея-заповідника історичного центру м. Кіровограда // Проблеми вивчення історії міста Кіровограда (до 240 – річчя заснування міста). Доповіді ювілейної конференції. Вересень 1994 року. – Кіровоград, 1994, с. 48 – 54.

15. Тупчієнко М. П. Проблеми вивчення історії фортеці Св. Єлисавети та перспективи її музеєфікації. // Наш край у ХУІІІ столітті. Матеріали обласної науково-практичної історико-красназавчої конференції. – Кіровоград, 2003. – С. 52-66.

16. Шевченко С.І. Кіровоградщина – козачий край. – Кіровоград, 2001.

17. Шишмарев В.Ф. Романские поселения на юге России. – Л., 1975.

